

Тетяна Заболотна,
к.і.н., н.с., Інститут історії України НАН України
(Київ) Україна, zabten@ukr.net

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА СКЛАДОВА ВЗАЄМОДІЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ І МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ В РАЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА» (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРЕСИ)

У статті проаналізовано основні законодавчо-нормативні акти окупаційної влади щодо населення Райхскомісаріату «Україна», опубліковані в періодичній пресі в 1941–1944 рр. З'ясовано, що газети стали основним джерелом інформування цивільного населення про заходи органів влади у всі сферах життя. Особлива увага приділялася обліку та реєстрації населення, виявленню неблагонадійних осіб, економічній експлуатації ресурсів окупованої території, працевикористанню людності, забезпеченню комфортних умов перебування на окупованих територіях військово-службовців Вермахту та функціонерів нацистської окупаційної влади. Проаналізовано закони, постанови, накази, розпорядження, оголошення органів влади, їх зміст та вплив на повсякденне життя місцевого населення.

Ключові слова: *райхскомісаріат «Україна», управа, нацистська пропаганда, окупаційне законодавство, періодична преса.*

В українському суспільстві особливого звучання набула тема взаємодії цивільного населення та влади на окупованих територіях. Вже третій рік триває війна (АТО) на Сході. І якщо більшість українців все ще мають приблизне уявлення про те, що дійсно відбувається у захоплених терористами східноукраїнських містах і селах, то мешканці останніх — безпосередні учасники тих подій, самотужки шукають вихід з складного становища. У цьому контексті актуалізується проблематика Другої світової війни та дослідження досвіду її очевидців з огляду на сьогоднішній день. У науковому дискурсі триває вивчення життя підкупаційної людності, її ставлення до влади й вплив останньої на формування стратегій виживання пересічних українців у складних умовах буття з ворогом.

У роки нацистської окупації доволі важливого значення набула преса як засіб інформування населення про законодавчі та нормативні акти

окупаційної влади. Саме тому необхідним є залучення до наукового обігу такого джерела як окупаційна періодика. Остання вже ставала об'єктом дослідження низки українських науковців, зокрема: К. Курилишина¹, М. Михайлюк², С. Стельникович³, Д. Титаренка⁴, Б. Чернякова⁵, В. Яременко⁶. За твердженням Я. Курилишина, на окупованій території України в різний час публікувалось понад 365 назв легальної україномовної періодики різних за проблемно-тематичним наповненням, періодичністю, цільовим і читацьким призначенням⁷. Однак історіографічний аналіз доробку попередників доводить існування у цій дослідницькій ніші ще чимало тематичних лакун, котрі потребують заповнення та осмислення. Відповідно до цього, метою даної статті є аналіз окупаційної преси як репрезентанта нацистських органів влади та місцевої адміністрації. Тематика і риторика тогочасних видань визначалася загальною окупаційною політикою та спеціальними розпорядженнями, однак залежала й від керівництва і складу редакційної колегії. Більшість газети виходили

¹ *Курилишин К.М.* Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія / Костянтин Курилишин. — Львів: Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, 2010. — 328 с.; *Його ж.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944): Історико-бібліографічне дослідження / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. Відділ україніки. Відділення «НДЦ періодики»; Відп. ред. Л.В. Сніцарчук: У 2 т. — Львів, 2007. — Т. 1: А–М. — 640 с; Т. 2: Н–Я. — 592 с.

² *Михайлюк М.В.* Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд.іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Марина Михайлюк; Націон. ун-т «Києво-Могилянська академія». — К., 2006. — 20 с.

³ *Стельникович С.В.* Офіційна україномовна преса Генерального округу «Житомир» (1941–1944 рр.) / С.В. Стельникович // Гуржіївські історичні читання. — 2013. — Вип. 6. — С. 235–237.

⁴ *Титаренко Д.М.* Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): автореф. дис. ... канд.іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Дмитро Титаренко; Дніпропетров. націон. ун-т. — Дніпропетровськ, 2002. — 20 с.

⁵ *Черняков Б.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні, 1941–1944: Джерела дослідження. Бібліографія. — К.: [б. и.], 2005. — 80 с. — (Засоби мас. інформації в Україні у Другій світ. війні; вип. 1)

⁶ *Яременко В.М.* Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Вікторія Яременко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. — К., 2008. — 19 с.; *Її ж.* Періодика рейхскомісаріату «Україна» як засіб впливу на свідомість населення окупованих територій / В.М. Яременко // Національна та історична пам'ять : зб. наук. пр. — К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. — Вип. 2. — С. 276–294.

⁷ *Курилишин К.М.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Костянтин Курилишин; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознав. — Л., 2008. — С. 6.

мізерними тиражами, а періодичність і оперативність залишали бажати кращого. Наприклад, «Бориспільські вісті» з'являлися двічі на тиждень 8 місяців, «Васильківські вісті» з тією ж періодичністю 1,5 роки, «Дзвін» (Біла Церква) менше року, «Український голос» (Луцьк) спочатку раз на тиждень, а пізніше теж двічі. Газети були головним джерелом інформації для місцевого населення, окрім того на них покладалося завдання здійснювати ідеологічну обробку читачів. Найбільш придатними для аналізу з цієї точки зору виглядають газетні видання з широким редакційним діапазоном і великим тиражем: «Волинь», «Краківські вісті», «Львівські вісті», «Нове українське слово». Вміщення усіх без винятку розпорядчих документів постанов окупаційних органів влади, які регламентували складові життя підкупаційної людності, було обов'язковим для редакцій. Офіційна документація повинна була оперативно публікуватися відразу після затвердження. На практиці не завжди вдавалося дотримуватися таких норм. Так тільки 22 січня 1942 р. у газеті «Волинь» було опубліковане «Тимчасове зарядження охорони порядку в пресових справах»⁸, ухвалене Е. Кохом ще 20 листопада 1941 р. Однак, незважаючи на все це, в умовах війни періодичні видання залишалися для пересічних мешканців окупованих територій «вікном у світ».

Головним джерелом нашого дослідження став часопис «Волинь» як офіційне видання райхскомісаріату «Україна» (далі — РКУ), однак для висвітлення тогочасних подій і порівняння залучені матеріали з інших видань.

Для розуміння творення законодавчо-нормативної бази слід проаналізувати вертикаль влади на окупованих територіях України взагалі, та в РКУ, зокрема. Як відомо, 17 липня 1941 р. А. Гітлер, начальник штабу Верховного головнокомандування Кейтель, райхсміністр і начальник райхсканцелярії д-р Ламмерс підписали наказ про запровадження цивільного управління на окупованих східних територіях. У ньому, зокрема, наголошувалося: «Після закінчення бойових дій в окупованих східних областях управління цими областями переходить від військових інстанцій до органів цивільної влади. Області, на які поширюється це положення, і час передачі управління областю цивільним органам визначаються в кожному окремому випадку моїм [фюрера. — *Авт.*] особливим наказом». Всі райони, що не входили до компетенції адміністрації генерального губернаторства або адміністрації прикордонних з Німеччиною областей, підлягали райхсміністру у справах окупованих східних областей. Територія, що перебувала у віданні міністра у справах окупованих східних областей, поділялася на райхскомісаріати, ті, у свою чергу, — на

⁸ Волинь. — 1942. — 22 січ. — № 6(34). — С. 4.

генеральні округи, що склалися з округів (областей). Очолювалися ці адміністративні одиниці відповідно райхскомісарами, генерал-комісарами та гебітскомісарами. Райхсміністр одержував право видавати закони для зайнятих територій, а також делегувати ці повноваження райхскомісарам, які йому підпорядковувалися. Генеральні округи («Generalbezirk») поділялися на 114 частин («Kreisgebiet», «Gebitskomisariat»), що, у свою чергу, склалися з 434 районів (за довоєнним радянським територіально-адміністративним поділом). Крім того, виокремлювалися 5 частин («крайз-гебітів») міського типу, якими управляли штатткомісаріати на чолі з генерал-комісарами, — Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кам'янське. Меншими містами керували штатткомісари, а невеликими — орткомісари, які очолювали відповідні комісаріати. Місцева адміністрація складалася з районних управ, посадників міст і сільських старост, яких затверджували і мали над ними нагляд гебітскомісари. Посадники більших міст були під зверхністю «штатткомісарів»⁹.

Отже, в окупованій Україні була створена жорстко ієрархована система органів та установ цивільної адміністрації, покликана сприяти утвердженню «нового порядку» й досягненню економічного зиску шляхом нещадної експлуатації трудових і природних ресурсів захоплених територій. У грудні 1942 р. райхскомісар України Е. Кох, звертаючись до чиновників апарату РКУ, наголошував: «запроваджена фюрером у цій країні цивільна влада має тільки одну велику мету... передати в розпорядження батьківщини додаткову кількість продовольчих продуктів, сировини і робочої сили»¹⁰.

Слід зазначити, що окупаційна влада не могла застосувати в окупованій Україні систему нормативних заходів, що діяли на території Німеччини, тому у багатьох аспектах спиралась на законодавчо-нормативні акти радянської держави, якщо вони не суперечили завданням «нового режиму», доповнюючи або вилучаючи певні положення цих документів, керуючись інтересами Третього райху. З цього приводу газета «Волинь» опублікувала оголошення такого змісту: «Щоб усунути різні неясності — подається до відома, що закони Советського Союзу, які обов'язували до здобуття цієї території, обов'язують і надалі. Виняток становлять закони, які знесені, чи змінені військовою або цивільною владою, будьто закони, які заперечують фактові перейняття влади п. Райхскомісаром. Це відно-

⁹ Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст. Історичні нариси. В 2 кн. Кн. 1. — К., 2010. — С. 334–335, 337, 339.

¹⁰ Цит. за: Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородин та ін.; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. — К.: Ніка-Центр, 2009. — С. 315.

ситься також до всіх господарських постанов, щодо невиконання обов'язку постачання та щодо недостатньої продуктивності праці. Обласний Комісар д-р Беєр*¹¹.

Упродовж нацистської окупації законодавчі норми зазнавали суттєвих змін, ухвалювалися нові, відмінялися попередні, все це необхідно було донести до виконавців. З цією метою окупаційний уряд ініціював видання низки офіційних збірників законів і нормативних актів. Вони не мали чіткої періодичності й формувалися за ступенем появи вказаних документів. Серед таких видань — «Вісник постанов Райхскомісара», в якому друкувалися витяги з імперського законодавства, а також нормативні документи райхскомісара. Від осені 1941 р. до 1 травня 1942 р. райхскомісар публікував «Службові повідомлення», пізніше — «Центральний бюлетень». Фактично цей збірник можна визнати виданням, у якому друкувалося тлумачення Е. Кохом загальноімперських і райхсміністерських нормативно-правових актів¹². Інформація, вміщена в таких виданнях, передбачалася для керівників і службовців установ й організацій РКУ, а з 1943 р. — тільки для німецьких служб. Генеральні комісари здійснювали випуски «Офіційного бюлетня», частина якого мала додатки — українські переклади, що призначалися для службовців органів місцевого управління. Законодавчо-нормативні акти локального рівня ухвалювалися місцевими (українськими) органами управління та лише конкретизували вказівки німецької адміністрації. Цивільне населення не мало змоги ознайомитися з такими виданнями.

Відомо, що за столицю Райхскомісаріату «Україна» німці обрали провінційне місто Рівне. Тому місця репрезентанта урядової інформації мала покладатися на столичний пресовий орган — газету «Волинь», де повинні були оприлюднюватися закони, постанови, розпорядження, оголошення, повідомлення органів влади. Однак, насправді, часопис був регіональним, хоча і вміщував окремі законодавчо-нормативні акти, що мали загальноукраїнський характер. Натомість «Новому українському слову» вдалося охопити інформаційним впливом все населення РКУ, адже ця газета мала тираж 50 тис. і була щоденною.

Перший номер газети «Волинь» був опублікований 1 вересня 1941 р., у той час як місто Рівне було окуповане 28 червня 1941 р. зрозуміло, що за

* Зустрічається різне написання прізвища цього посадовця (Баєр, Беєр). Німецькою мовою Вауєт.

¹¹ Волинь. — 1941. — 26 жовт. — № 10. — С. 2.

¹² Гончаренко О. Організаційно-правове забезпечення функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Олексій Гончаренко; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». — Переяслав-Хмельницький, 2011. — С. 39.

два місяці з'явилося чимало документів, як регулювали життя підкупаційної людності захоплених територій, але вони не знайшли відображення на шпальтах цього пресового органу. У першому номері «Волині» жодних розпорядчих документів не було опубліковано¹³. Натомість, наприклад, після захоплення Одеси 16 жовтня 1941 р., яка стала столицею Трансністрії, перше число «Одесской газеты» з'явилося вже на 10 день — 26 жовтня. У ньому вміщувалася розлога стаття, в якій характеризувався стан «визволеної» Одеси, визначалася першочергові завдання міської влади. Зазначалося, що в своїй діяльності німецьке командування сподівалося на підтримку місцевої людності. Стаття містила заклики негайно повідомляти про радянських диверсантів¹⁴. На сприяння одеситів покладався й голова м. Одеси — Герман Пинтя, звернення якого до населення було вміщене на сторінках газети¹⁵. Серед іншого були надруковані: 1) повідомлення для інженерів, техніків та інших спеціалістів, їх запрошували з'явитися в муніципалітет міста (вул. Р. Люксембург, 15) до керівників відповідних секцій для залучення до заходів з відновлення міста й підприємств; 2) постанова муніципалітету № 1 щодо забезпечення санітарного стану міста; 3) оголошення командуючого військами м. Одеса генерала Генерару і начальника військової поліції М. Нікулеску про розстріл заручників через теракт вчинений 23 жовтня 1941 р. проти Військового командування. Комендант міста роз'яснив, що за наступні теракти покарання буде суворішим¹⁶. Тобто оперативна поява місцевої газети давала змогу одеситам швидко дізнатися про розпорядження німецької та міської влади. Окрім того, така інформація дуже корисна для дослідників, адже дає змогу відновити перебіг життя цивільного населення окупованого міста від самого початку, чого, на жаль, не зробиш за газетою «Волинь». Адже фактично початковий період окупації не був висвітлений на її сторінках. Незважаючи на вказані недоліки цього часопису, він знайшов своїх читачів. Як зазначає дослідниця Раїса Радчик, за 29 місяців існування газети було видруковано 10 млн. примірників. Окрім того, часопис поширювався далеко за межами Волині (наприклад, у Дніпропетровській і Кіровоградській областях)¹⁷.

Хоча газети публікувала різноманітні розпорядження окупаційної влади, однак далеко не всі. Чимала їх частина представлена окремим комплексом джерел — плакатами та публічним оголошеннями, які,

¹³ Волинь. — 1941. — 1 верес. — № 1. — С. 4.

¹⁴ Одесская газета. — 1941. — 26 жовт. — № 1. — С. 1.

¹⁵ Там само. — С. 2; 29 жовт. — № 2. — С. 2.

¹⁶ Там само. — № 1. — С. 1–2.

¹⁷ Радчик Р.В. Улас Самчук як редактор газети «Волинь» // Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1092>

переважно, не дублювалися газетними повідомленнями. Так, у початковий період окупації у Рівному було знищено, за деякими даними, до 3-х тис. євреїв міста. А 5 листопада 1941 року в місті з'явилися оголошення гебіткомісаріату про те, що «особи єврейської національності, які не мають посвідчень з місць роботи (фахаусвайс), повинні з'явитись зі своїми родинами 7 листопада, до 6-ти годин ранку, на майдан в районі Грабника (північно-східна частина міста)»¹⁸. Зрозуміло, що оголошення такого характеру не публікувалися у пресі. Однак, зважаючи на обсяг статті зосередимось виключно на розпорядчих документах, вміщених в окупаційній пресі.

Законодавчі ініціативи райхсміністра й райхскомісара мали загальний характер для РКУ і були обов'язкові для виконання. Звичайно, ця найвища законодавча ланка формувала окупаційну політику на підпорядкованих їй територіях. Вона, в першу чергу, ухвалювала законодавчо-нормативні акти для управлінців окупаційних структур різних рівнів, які публікувалися у спеціальних виданнях. Натомість нас більше цікавили документи, що регулювали життя підокупаційної людності. Тематику публікацій визначали інформаційні та пропагандистські завдання, які покладалися на окупаційні часописи.

Підконтрольна німецькій владі україномовна преса друкувала в газетах промови й звернення діячів Третього райху та місцевих керівників різних рівнів і рангів, що стосувалися окупованих східних територій. Спільною рисою таких публікацій була пропаганда досягнень нацистської влади у боротьбі проти «жидо-більшовизму»; від місцевого населення вимагали підтримки заходів окупаційної влади, закликали до послуху, до виконання усіх наказів і розпоряджень. Такі промови мали на меті підвищити лояльність населення до «нової» влади, переконати його, що війська Вермахту звільнили українців від радянського ярма, залучити його до налагодження життєдіяльності міст і сіл тощо. Друкувалися відозви і промови, огляди виступів та публікацій А. Гітлера¹⁹,

¹⁸ Рівне під час Другої світової війни // Режим доступу: <http://litopys.com.ua/places/stor-ya-m-sta/r-vne-p-d-chas-drugo-sv-tovo-v-yni/>

¹⁹ Волинь. — 1941. — 5 жовт. — № 6. — С. 1; 8 жовт. — № 6-а. — С. 1; 20 лист. — № 17. — С. 2; 14 груд. — № 24. — С. 1; 15 груд. — № 24-а. — С. 1–2; 18 груд. — № 25. — С. 2; 1942. — 15 берез. — № 21(49). — С. 3; 16 берез. — № 22(50). — С. 1; 30 квіт. — № 32(60). — С. 1; 3 трав. — № 33(61). — С. 1; 10 верес. — № 70(98). — С. 1; 4 жовт. — № 77(105). — С. 1; 12 лист. — № 88(116). — С. 1; 1943. — 4 лют. — № 9(139). — С. 2; 25 берез. — № 23(153). — С. 1; 16 верес. — № 72(202). — С. 1; Вінницькі вісті. — 1943. — 1 квітн. — № 26(171). — С. 1.

Г. Герінга²⁰ Й. Геббельса²¹, А. Шпеєра²², А. Розенберга²³, Е. Коха²⁴, Ф. Заукеля²⁵ та інших.

Риторичу таких звернень відображає витяг з промови Е. Коха, опублікованої німецькою та українською мовами. «До населення України! Фірер Адольф Гітлер призначив мене Райхскомісаром для України. З його доручення я управляю Вашою областю. Німецькі вояки вибороли Вам свободу і знищили большевизм. Сопітська сила згинула і не може ніколи вернутися. Тепер настає новий час для Вашого краю. За це тисячі німецьких вояків віддали свою кров і життя. [...] Працею і чином Ви виявите свою подяку за звільнення німецькими вояками. Пильністю й невтомною працею Ви допоможете зробити Європу сильною та причинитесь до Вашого власного добробуту. [...] Закликаю Вас всіх підпорядкуватися в кожному випадку моїм розпорядженням, а також розпорядженням німецьких Генералкомісарів і Гебітскомісарів. Хто протиставитиметься волі німецького проводу, хто ставитиме опір відбудові країни, того постигне невмолима суворість закону. Каратимемо кожного ледаря й порушника спокою * . [...]»²⁶.

Прикладом звернення місцевого керівництва є відозва генерал-комісара до мешканців Миколаївської округи: «Українці й українки. Війна проти більшовизму та західних демократій, що ними керують жида, набуває все більш упертіших форм. Вона перетворилася у Хрестовий похід всієї Європи. Немає народу, що залишився б поза впливом цієї війни та один по одному вони вимушені прийняти останнє рішення. По один бік

²⁰ Волинь. — 1942. — 8 жовт. — № 78(106). — С. 1; 1943. — 14 січ. — № 3(133). — С. 2; 4 лют. — № 9. — С. 3.

²¹ Там само. — 1941. — 16 лист. — № 16. — С. 2; 1942. — 27 серп. — № 66(94). — С. 1; 15 жовт. — № 80(108). — С. 2; 1943. — 4 квіт. — № 9(139). — С. 2; 25 квіт. — № 32(162). — С. 2; 10 черв. — № 44(174). — С. 2; 7 жовт. — № 78(208). — С. 1.

²² Там само. — 1943. — 10 черв. — № 44(174). — С. 2.

²³ Волинь. — 1941. — 7 груд. — № 22. — С. 2; 26 лют. — № 16(44). — С. 1; Вінницькі вісті. — 1942. — 12 берез. — № 20(62). — С. 2; 2 липн. — № 52(94). — С. 2; Волинь. — 1942. — 6 верес. — № 69(97). — С. 2; Вінницькі вісті. — 1942. — 22 лист. — № 93(135). — С. 2; Волинь. — 1943. — 24 січ. — № 6(136). — С. 2; 8 квіт. — № 27(157). — С. 2; 27 черв. — № 49(179). — С. 1; Вінницькі вісті. — 1943. — 4 лип. — № 55(200). — С. 1.

²⁴ Волинь. — 1941. — 25 груд. — № 27. — С. 1; 1942. — 16 берез. — № 22(50). — С. 1; 12 квіт. — № 27(55). — С. 1; 16 квіт. — № 28(56). — С. 3; 23 квіт. — № 30(58). — С. 1; 3 трав. — № 33(61). — С. 1; 27 серп. — № 66(94). — С. 3; 1943. — 10 черв. — № 44(174). — С. 2; Вінницькі вісті. — 1943. — 4 берез. — № 18(163). — С. 2; 1 квіт. — № 26(171). — С. 3.

²⁵ Волинь. — 1942. — 29 лист. — № 93(121). — С. 1.

* У всіх цитуваннях окупаційної преси збережено їх орфографію та пунктуацію.

²⁶ Волинь. — 1941. — 25 груд. — № 27. — С. 1.

стоїть Німеччина та її союзники, від яких вимагається напруження усіх людських сил та які прагнуть до того, щоб переможньо закінчити війну та створити усім народам дійсно людські умовини існування. По другий бік стоїть жид з його більшовицькими та плутократичними прихвостнями. Він, занедбуючи всі людські права, уперто й примусово жене підвладні йому народи на смерть, щоб після можливої перемоги тих, хто залишиться живими, піддавати й надалі вбивствам та терору, зробивши їх безвільним знаряддям у руках жидівського визискувача та рабовласника. Українці й українки! Ви вже вибрали свій шлях, коли німецька армія звільнила вас від жидо-більшовицького ярма. Ідучи за здоровим розумом, більшість з вас стали на боці життя, волі та чесності і разом з німецькою армією воюють на фронті або працюють пліч-о-пліч з німецьким народом тут на Україні та в Німеччині, щоб скоріше перемогти жидо-більшовизм. [...]»²⁷.

У зверненні бургомистра м. Рівне до українського населення щодо збирання зимового одягу для солдатів Вермахту йшлося про славних вояків німецької армії, які визволили від більшовиків український народ і потребують допомоги останнього у зв'язку зі складними умовами суворої зими для подальшої боротьби та майбутньої перемоги²⁸.

Траплялися газетні публікації, що презентували функціонерів окупаційної влади — А. Гітлера²⁹, Г. Герінг³⁰, А. Розенберга³¹, Е. Коха³² та інших.

Значна частина законодавчо-нормативних актів райхсміністра й райхс-комісара були опубліковані в періодиці окупаційного періоду. Вони стосувалися усіх сфер життя захоплених поселень і спрямовувалися на тотальний контроль за цивільним населенням, більшість з них закінчувалися погрозами на адресу порушників. Нерідко застосовувалися найсуворіші покарання смертною карою. Ось одне з таким попереджень: “Остереження. Умисне пошкодження або недбале обходження з засобами зв'язку в краю, напр., нищення або ушкодження дроту та кабельного проводу, або усування цього приладдя, трактується як саботаж, та потягає за собою кару смерті. Тій самій карі підлягають і ті особи, що намовляють до цього злочину, або в якийсь спосіб допомагають злочинцям. Навіть намір злочину потягає кару. Там, де злочинця не викриють, наслідки

²⁷ Бобринецький голос. — 1943. — 6 серп. — № 31(44). — С. 1.

²⁸ Волинь. — 1942. — 1 січ. — № 1(29). — С. 2.

²⁹ Там само. — 19 квіт. — № 29(57). — С. 1–2.

³⁰ Там само. — 1943. — 14 січ. — № 3(133). — С. 2.

³¹ Там само. — 1943. — 30 лист. — № 20. — С. 2; 7 груд. — № 22. — С. 2; 1942. — 21 черв. — № 47(75). — С. 1; 1943. — 14 січ. — № 3(133). — С. 2.

³² Там само. — 1942. — 18 черв. — № 46(74). — С. 1.

поносити за це населення адміністративної округи (району), в котрій dokonано ушкодження сітки засобів зв'язку. 14 жовтня, 1941 р. Райхс-комісар України Командуючий Збройних Сил на Україні»³³. Ширший огляд законодавчо-нормативних актів окупаційної влади, опублікованих у пресі, буде представлений далі.

Доцільно виокремити повідомлення, представлені в окупаційній періоді документами функціонерів військової влади. У початковий період окупації на теренах майбутнього РКУ влада зосереджувалася у руках так званої військової адміністрації (фельдкомендатур і ортскомендатур). Їм належали всі владні повноваження адміністративного, військово-поліційного та господарсько-економічного характеру. Їх функції полягали у замиренні захоплених територій, облаштуванні побуту солдатів та офіцерів Вермахту.

Військова влада від початку окупації запроваджувала в населених пунктах обмежувальні заходи. Так, польові коменданти вимагали повідомляти про переховування радянських командирів і червоноармійців; зброї та амуніції, радянських актів, планів і картотек; запасів всякого роду. Особам, які повідомлять про акти саботажу чи плани повстання проти німецьких збройних сил і розпоряджень, майна або договорів обіцяли нагороду до 10 000 крб.³⁴

Для створення уявлення про нормативні акти військових органів влади, наведемо кілька з них. «Каратиметься смертю той, хто приналежних до банд харчує, або харчі їм постачає, дає їм притулок, або переховує! Каратиметься смертю той, хто стріне приналежних до банд, які з'являються в селах чи інших місцях, і негайно не зголосить найближчій військовій команді. [...] Головнокомандувач Армії»³⁵.

«Відозва! Не зважаючи на декілька разів видані накази про здачу всієї зброї, амуніції і вибухових речовин, населення зайнятих територій посідає безправно зброю, котру присвоїло собі із побоїщ. Для того видається ще раз всім мешканцям зайнятих територій виразний наказ, щоб всю зброю, амуніцію і вибухові матеріали, котрі мають в своєму посіданні, або котрі знаходяться на їх полях, або про котрих існування мають з відкілья-небудь відомості, здати найближчій німецькій станиці, або вказати місце їх існування. Останній термін здачі і зголошення назначується на 25 жовтня 1941 р. [...] Німецька армія не стерпить найменшого ухилу від цього наказу і в кожному поодинокому випадкові, без огляду на

³³ Волинь. — 1941. — 26 жовт. — № 10. — С. 2.

³⁴ Український голос (Кіровоград). — 1941. — 22 жовт. — № 16. — С. 4.

³⁵ Українське слово (Житомир). — 1941. — 14 серп. — № 4. — С. 4.

особу, буде поступати безпощадно. Головна квартира, вересень 1941 р. головнокомандуючий фон Рок, генерал піхоти»³⁶.

У райхскомісаріаті перехід від військовиків до цивільних управлінців здійснювався по-різному. Якщо фронт просувався швидко, то військові опосередковано впливали на буття цивільних мешканців. Переважно у таких населених пунктах ініціатива урегулювання життя підкупаційної людності переходила до рук новостворених органів влади (гебітскомісаріатів, штадтскомісаріатів). До компетенції гебітскомісарів належали: заходи військово-поліційного характеру, право на винесення кримінальних покарань і навіть застосування до винних смертної кари³⁷.

Перехід від військової влади до цивільної афішувався в пресі³⁸. У Кіровограді така акція відбулася 15 грудня 1941 року, однак преса повідомила про цю подію тільки 7 січня 1942 р.³⁹. Отже, розпорядження та накази німецького військового командування стосовно захоплених територій спрямовувалися на запровадження порядку й основних режимних заходів, на створення прийнятних умов для вояків Вермахту в населених пунктах. У більшості поселень Райхскомісаріату «Україна» влада польових комендатур була нетривалою і з просування фронту далі вона передавалася цивільному управлінню.

Основна маса законодавчо-нормативних актів і документів, що стосувалася життя населення захоплених територій, ухвалювалася німецькими цивільними окупаційними органами влади, зважаючи на головне завдання — економічну експлуатацію ресурсів захоплених територій. Відповідно до цієї мети формувалася політика стосовно місцевого населення. Серед першочергових задач постало утримання режиму, впровадженого військовою владою, що передбачало низку легітимаційних заходів щодо населення в якості важливої складової окупаційної політики та ухвалення нових розпорядчих документів, що спрямовувалися на його упокорення та цілковите підпорядкування. До таких заходів належали: встановлення комендантської години, облік і реєстрація населення, обмеження пересування людності між населеними пунктами, запровадження нових документів (посвідка, трудова картка, дозвіл на виїзд тощо), введення системи заручництва й колективної відповідальності, працевикористання населення та багато інших. Офіційні документи, що регулювали внутрішнє життя окупованих територій, мали основним завданням підпо-

³⁶ Українське слово (Київ). — 1941. — 28 верес. — № 17. — С. 4.

³⁷ *Куницький М.* Реалізація мети та завдань гітлерівської окупаційної політики у контексті функціонування владних інституцій Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) // Гілея. — 2013. — Вип. 79. — С. 56.

³⁸ Волинь. — 1941. — 4 груд. — № 21. — С. 3.

³⁹ Українські вісті. — 1942. — 7 січ. — № 2(38). — С. 1.

рядкувати господарське життя винятково інтересам Третього району, а громадян поставити в суворі режимні рамки, що перешкоджали б їм чинити будь-який опір окупантам.

Вже з перших днів окупації у населених пунктах встановлювалася комендантська година, про що були вміщені відповідні оголошення в пресі. Так, з 1 листопада 1941 р. заборонялося з'являтися на вулицях Рівненської області від 19 години вечора до 6 години ранку. За порушення розпорядження впроваджувався штраф від 50 до 1 000 крб. або арешт⁴⁰. Комендантська година не була сталою, мала регіональні особливості та змінювалася залежно від пори року. Весною 1942 р. поліційна година в Рівному починалася о 21-й годині⁴¹, у Вінниці вона тривала від 22 год до 4 год.⁴². Восени, у Первомайську вводилися обмеження на перебування цивільного населення на вулицях міста від 21 год. до 6 год.⁴³, у Кривому Розі — від 21 до 4 год.⁴⁴, у Дніпропетровську від 20 год до 4 год.⁴⁵, у Лубнах і Житомирі — від 20 год. до 5 год.⁴⁶. Окрім того в святкові дні запроваджувався послаблений режим⁴⁷. Були категорії місцевого населення, які могли пересуватися вулицями міста під час комендантської години (працівники органів влади, типографій, радіостанцій, лікарі, шуцманшафт тощо) й мали спеціальні перепустки.

У більшості населених пунктів у початковий період окупації здійснювався облік і перепис населення⁴⁸. Особливо окупантів цікавило працездатне населення та всебічне охоплення його корисною для окупаційної влади діяльністю. Облік і реєстрація населення сприяли також виявленню «небезпечних та неблагонадійних» для нацистського режиму осіб.

Основними документами цивільного населення, що діяли упродовж всього періоду окупації, були паспорти, перепустки, посвідчення та різ-

⁴⁰ Волинь. — 1941. — 26 жовт. — № 10. — С. 4.

⁴¹ Там само. — 1942. — 12 квіт. — № 27(55). — С. 4.

⁴² Вінницькі вісті. — 1942. — 26 берез. — № 24(66). — С. 4

⁴³ Нове життя (Первомайськ). — 1942. — 31 жовт. — № 32. — С. 4

⁴⁴ Дзвін (Кривий Ріг). — 1941. — 23 лист. — № 23. — С. 1.

⁴⁵ Дніпропетровська газета. — 1942. — 17 жовт. — № 216(284). — С. 6.

⁴⁶ Лубенський вісник. — 1942. — 29 жовт. — № 145(162). — С. 4; Українське слово (Житомир). — 1941. — 11 верес. — № 12. — С. 4.

⁴⁷ Волинь. — 1941. — 14 груд. — № 24. — С. 4.

⁴⁸ Українське слово (Житомир). — 1941. — 14 серп. — № 4. — С. 3; 4 верес. — № 10. — С. 4; 21 верес. — № 15. — С. 4. Українське слово (Київ). — 1941. — 21 верес. — № 15. — С. 4; Нова доба (Бердичів). — 1941. — 30 верес. — № 18. — С. 4; Український голос (Кіровоград). — 1941. — 22 жовт. — № 16. — С. 4; Дніпрова хвиля. — 1941. — 31 жовт. — № 2. — С. 4; Подолянин. — 1941. — 16 лист. — № 20. — С. 4; Нове життя (Старокостянтинів). — 1941. — 13 груд. — № 14. — С. 3; Голос Волині. — 1941. — 17 груд. — № 20. — С. 4; Український голос (Луцьк). — 1942. — 5 лют. — № 6(21). — С. 8 та ін.

номанітні довідки. Кожен з них мав певні правила видачі, терміни дії та територіальні рамки, в межах яких він був легітимним⁴⁹. Окремо здійснювався документообіг осіб німецької національності (фольксдойчів)⁵⁰.

Майже у всіх містах України з метою боротьби з осіданням «небажаних» елементів окупанти запровадили порядок, за яким всі жителі, що змінили з початку війни своє постійне місце проживання, зобов'язувалися повернутися до попередніх «адрес». А євреям взагалі заборонялося залишати місця перебування без дозволу гебітскомісара⁵¹.

Місцева влада, спираючись на видані гітлерівцями розпорядження, встановила певний порядок реєстрації. Кожна особа повинна була оформитися за місцем проживання упродовж двох тижнів після оголошення зазначеного розпорядження⁵². Наприклад, у Києві приїжджі та їх родичів; ті, хто повернувся на колишнє місце проживання, зобов'язані були негайно з'явитися до коменданта міста, у відділ перепусток. Особи, які без дозволу перебували в місті після 15 жовтня 1941 р., підлягали суворому покаранню⁵³. У Вінниці польовий комендант і міський голова вимагали від осіб, яким відмовили в проживанні чи минув термін тимчасового перебування, негайно виїхати з міста⁵⁴.

Все населення понад 16 років зобов'язане було носити при собі посвідчення особи, видане міським головою. Тим, хто мав радянський паспорт, дозволялося отримати у ньому позначку німецькою чи російською мовами⁵⁵. У разі відсутності радянського паспорта мешканцям міст видавали «тимчасове посвідчення особи». Окремо регулювався порядок отримання й обігу перепусток⁵⁶. Бланки документів та власне їх легітимність зазнавали змін упродовж всього періоду нацистської окупації. Означені трансформації відображалися на шпальтах періодичних видань, у листівках⁵⁷.

⁴⁹ Вінницькі вісті. — 1943. — 12 серп. — № 69(214). — С. 4; Голос Волині. — 1943. — 18 верес. — № 110. — С. 4; Голос Дніпра. — 1943. — 29 серп. — № 104(361). — С. 4.

⁵⁰ Нова доба (Берлін). — 1943. — 31 жовт. — № 44(116). — С. 2; Українське слово. — 1941. — 3 жовт. — № 22. — С. 4.

⁵¹ Волинь. — 1941. — 19 жовт. — № 8. — С. 4.

⁵² Голос Дніпра. — 1942. — 3 січн. — № 2(85). — С. 2; Українське слово (Житомир) — 1941. — 1 верес. — № 13. — С. 4.

⁵³ Українське слово. — 1941. — 9 жовт. — № 26. — С. 4.

⁵⁴ Вінницькі вісті. — 1941. — 26 жовт. — № 24. — С. 4.

⁵⁵ Голос Дніпра. — 1942. — 12 квіт. — № 64(146). — С. 2.

⁵⁶ Волинь. — 1941. — 5 жовт. — № 6. — С. 4.

⁵⁷ Оголошення. Справа: видача особових посвідок для місцевого населення [Листівка] / Беер. — Рівне, 1943, берез., 12.

Цивільному населенню категорично заборонялося користування залізницею⁵⁸. Виняток становили особи, які працювали на німецьких підприємствах, у військовому господарстві, медичні працівники, чи особи, які діяли за дорученням німецьких установ. Вони отримували поряд з «проїзною перепусткою», «перепустку для перетину кордонів» райхс-комісаріату «Україна» — посвідчення на право користування потягом. Однак, цивільне населення, зважаючи на складну продовольчу ситуацію, особливо в містах, продовжувало користуватися залізницею, у такий спосіб намагаючись поїхати на «мінки» чи переїхати в інший населений пункт, сподіваючись врятуватися від голоду. Користувалися залізничним транспортом радянські партизани та диверсанти. Звичайно, окупаційна влада, в першу чергу, остерігаючись диверсій на залізницях, запроваджувала нові обмежувальні заходи⁵⁹.

Цивільному населенню заборонялося зберігати зброю та військовий одяг, які підлягали конфіскації⁶⁰, примусово вилучалися радіоприймачі, друкарські машинки, фотоапарати⁶¹, обов'язкової реєстрації потребували будь-які транспортні засоби, в тому числі й велосипеди⁶². Однак, населення не завжди належним чином дотримувалося цих розпоряджень, свідомо або ненавмисне саботуючи їх, тому накази про здачу чи реєстрацію вищезазначеного майна продовжували публікуватися в окупаційній пресі⁶³.

Важливою ділянкою роботи окупаційної влади на захоплених територіях було забезпечення порядку і дисципліни. Переважно ці функції покладалися на поліцейні та каральні органи. Окрім того останні притягали до відповідальності осіб, які порушували будь-які законодавчі та нормативні акти окупаційної влади. Окремо слід відзначити боротьбу з

⁵⁸ Голос Полтавщини. — 1941. — 27 лист. — № 10. — С. 4; Українське слово. — 1941. — 2 груд. — № 72. — С. 4.

⁵⁹ Голос Полтавщини. — 1941. — 27 лист. — № 10. — С. 4; Нове українське слово. — 1942. — 13 січн. — № 8(23). — С. 4; Васильківські вісті. — 1942. — 8 жовт. — № 63. — С. 4; Нове життя (Первомайськ). — 1942. — 31 жовт. — № 32. — С. 4; Дзвін волі. — 1942. — 6 лист. — № 67 (82). — С. 4; Нова доба (Бердичів). — 1943. — 24 лип. — № 60. — С. 4.

⁶⁰ Волинь. — 1941. — 19 жовт. — № 8. — С. 4.

⁶¹ Там само. — 1943. — 24 черв. — № 48 (178). — С. 4.

⁶² Українське слово (Житомир). — 1941. — 24 серп. — № 7. — С. 4; Голос Полтавщини. — 1941. — 27 лист. — № 10. — С. 4; Нове українське слово. — 1941. — 16 груд. — № 2. — С. 4; 26 груд. — № 11. — С. 4. Нове життя (Козятин). — 1942. — 13 трав. — № 38(66). — С. 4.

⁶³ Дзвін волі (Біла Церква). — 1942. — 28 серп. — № 49(64). — С. 4.

бандитськими формуваннями, під якими мали на увазі організовані групи, що чинили опір режимові (підпільників, партизан)⁶⁴.

Впровадження окупаційного режиму здійснювалося жорсткими методами. Репресії проти місцевого населення з метою знищення небезпечних для гітлерівців осіб, мали характер розправ. Поширення набули принцип колективної відповідальності та система заручництва, коли розстрілювали невинних, випадкових осіб⁶⁵.

Обов'язкова праця для цивільного населення запроваджувалася практично з перших днів окупації. Умови праці, розмір заробітної плати, вікові межі працездатного населення та інші питання регулювалися відповідними законодавчими і нормативними документами, що ухвалювалися на різних рівнях окупаційної влади (наказ А. Розенберга про обов'язкову трудову повинність 5 серпня 1941 року⁶⁶ та його розпорядження від 19 грудня 1941 р., за яким райхскомісар мав право обмежити або навпаки розширити для певних груп населення трудовий обов'язок; указ райхскомісара України Е. Коха про запровадження обов'язку праці на території райхскомісаріату «Україна» у вікових межах від 15 до 60 років від 21 листопада 1941 р. та інші⁶⁷). На основі цих документів ухвалювалися низка наступних законодавчих актів як загальноукраїнського, так і місцевого характеру. Власне документи та роз'яснення до них вміщувалися у періодичній пресі⁶⁸.

Окупаційні газети активно пропагували обов'язок праці місцевого населення на благо Німеччини, робота на визначеному місці для всіх працюючих оголошувалася «священним обов'язком» і була покликана сприяти остаточній перемозі «над злочинною радянською системою»⁶⁹. Від перших днів окупації цивільна влада вимагала від всіх працездатних

⁶⁴ Подолянин. — 1942. — 18 січ. — № 6(40) — С. 4.

⁶⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3206, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

⁶⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941–1944 рр. Зб. документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 28–29.

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 37.

⁶⁸ Волинь. — 1942. — 24 верес. — № 74(102). — С. 3; Відродження (Тараща). — 1942. — 6 груд. — № 124(152). — С. 3; Голос Полтавщини. — 1942. — 6 груд. — № 157(175). — С. 1; Волинь. — 1942. — 24 груд. — № 100(128). — С. 4; Голос Сарненщини. — 1942. — 27 груд. — № 49(67). — С. 2; Переяславські вісті. — 1943. — 1 січн. — № 1(76). — С. 2.

⁶⁹ Українське слово (Київ). — 1941. — 6 груд. — № 75. — С. 1; Дзвін (Біла Церква). — 1942. — 13 лип. — № 36(51). — С. 1; Вісті Остерщини. — 1942. — 21 лип. — № 57. — С. 1; Нове українське слово. — 1943. — 3 берез. — № 52(370). — С. 1–2; Дніпрова хвиля. — 1943. — 13 трав. — № 56(181). — С. 1–2; Наше слово. — 1944. — 16 лют. — № 8(97). — С. 1.

осіб з'явитися на реєстрацію, а далі за визначеним для них місцем праці, про що повідомляла преса⁷⁰. Населення саботувало такі заклики, що такою відобразилося на шпальтах окупаційних часописів⁷¹. Розпорядження та оголошення про реєстрацію працездатного населення часто закінчувалися погрозами на адресу тих, хто не збирався їх виконувати, до саботажників передбачалося застосування найсуворіших заходів покарання за умовами воєнного часу — розстрілу⁷².

Численні документи у сфері працевикористання населення окупованих територій спрямовувалися на нещадну експлуатацію трудових ресурсів загарбаних нацистською Німеччиною територій та закабалення робітників і селян шляхом обмеження міграції населення, що забезпечувало сталий контингент робочої сили⁷³. Законодавча база визначалася загальною політикою Третього райху стосовно населення східних окупованих територій і залежала від ситуації на німецько-радянському фронті.

1 березня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження, яким обмежував можливість зміни місця праці. Цей документ та ухвалені на його основі місцеві нормативні акти публікувалися та коментувалися окупаційною пресою⁷⁴. Гебітскомісари отримали право на застосування покарань під час вчинення незначних порушень трудової дисципліни, які не вимагали судового процесу, — “тяжкою в'язницею до шести тижнів”⁷⁵.

Будь-якими засобами окупаційна влада намагалася підвищити продуктивність праці, користуючись розширенням вікових меж працездатного населення, збільшенням навантаження, використовуючи працю молоді, і навіть дітей⁷⁶. Від початку нацистської окупації до праці залучали переважно підлітків 12–15 років, але починаючи з середини 1942 р.

⁷⁰ Українське слово (Житомир) — 1941. — 10 серп. — № 3. — С. 4; Нове Запоріжжя. — 1941. — 26 лист. — № 5. — С. 4.

⁷¹ Українське слово (Житомир) — 1941. — 21 верес. — № 15. — С. 4.

⁷² Нове Запоріжжя. — 1942. — 11 берез. — № 21(35). — С. 4.

⁷³ Українське слово (Золотоноша). — 1942. — 26 лип. — № 74. — С. 2; Урядові Дунаєвські вісті. — 1943. — 25 берез. — № 24(146). — С. 2; Іванківські вісті. — 1943. — 20 трав. — № 20(35). — С. 1; Урядові Дунаєвські вісті. — 1943. — 14 лист. — № 89(211). — С. 4.

⁷⁴ Костопільські вісті. — 1942. — 5 квіт. — № 13(37). — С. 1; Вінницькі вісті. — 1942. — 10 трав. — № 37(79). — С. 6; Нова доба (Бердичів). — 1942. — 16 трав. — № 63(126). — С. 4; Українське слово (Золотоноша). — 1942. — 26 лип. — № 74. — С. 2; Рідне слово (Лубни). — 1942. — 30 лип. — № 96(113). — С. 2; Дніпрова хвиля. — 1942. — 29 груд. — № 108(125). — С. 2; Бориспільські вісті. — 1943. — 11 лют. — № 9(121). — С. 2; Дніпрова хвиля. — 1943. — 23 берез. — № 34(159). — С. 2.

⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 13, арк. 131.

⁷⁶ Наше слово. — 1942. — 4 жовт. — № 25. — С. 2.

об'єктом експлуатації стали й молодші діти⁷⁷. Окупаційні газети коментували працю дітей як «[...] можливість закріпити свої знання на практиці, багато дечому навчитися, загартувать своє здоров'я, провадячи багато часу біля річки, в лісі, на полі, в садку, на городі. [...]»⁷⁸. Про види робіт та масштаби працевикористання дітей свідчить наступна публікація: «[...] Вже з перших днів весни діти-школярі під проводом своїх учителів включилися у такі важливі сільськогосподарські роботи, як боротьба з шкідниками й бур'янами на полях і огородах, полоття буряків і ярини, збирання лікарських рослин тощо. [...] На всіх цих роботах, починаючи від перших днів весни, працювала у цілій окрузі 10259 учнів і 387 учителів. Тепер настали гарячі дні збирання багатого врожаю. Як діти, так і вчителі округи гаряче працюють на жнивях. Кількість учнів і вчителів, що працюють на жнив'яних роботах, помітно збільшилася. [...] Діти з властивою їм заповзятливістю працюють на збиранні колосків, гороху, допомагають батькам у домашньому господарстві, щоб дати цим змогу своїм батькам продуктивніше працювати на полі. [...]»⁷⁹. Про участь дітей і підлітків у сільськогосподарських роботах йшлося і в багатьох інших публікаціях⁸⁰.

Важливим для цивільного населення райхскомісаріату «Україна» було оприлюднення законодавчо-нормативних актів, що регламентували умови праці та її оплати⁸¹. Для визначення розміру зарплатні встановлювалося 6 груп для робітників і 5 — для службовців. Євреї та жінки отримували 80% від встановленого розміру заробітної платні. Порушення меж оплати праці заборонялося⁸².

Новацією нацистських окупантів у сфері документування населення було введення спеціальної посвідки з місця роботи, яка сприяла обліку

⁷⁷ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-2356, оп. 2, спр. 35, арк. 21; оп. 6, спр. 86, арк. 127; Київський процес: Документи і матеріали. — К., 1995. — С. 141; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник док. і матер. — К., 1963. — С. 200; Українське життя (Бориспіль). — 1942. — 7 трав. — № 31(56). — С. 2.

⁷⁸ Павлоградська газета. Обласні вісті. — 1943. — 30 черв. — № 30(111). — С. 4.

⁷⁹ Таращанські вісті. — 1943. — 12 серп. — № 61(219). — С. 4.

⁸⁰ Голос Волині. — 1942. — 3 серп. — № 63. — С. 6; Наші вісті. — 1942. — 3 серп. — № 63(197). — С. 6; Нове українське слово. — 1942. — 8 серп. — № 182(197). — С. 4; Волинь. — 1942. — 16 серп. — № 63(91). — С. 3; Павлоградська газета. Обласні вісті. — 1943. — 15 трав. — № 17(98). — С. 4; Вінницькі вісті. — 1943. — 23 трав. — № 41(186). — С. 3; Світанок (Бердянськ). — 1943. — 26 черв. — № 28(78). — С. 4; Волинь. — 1943. — 5 серп. — № 60(190). — С. 3.

⁸¹ Волинь. — 1941. — 28 верес. — № 5. — С. 4; Там само. — 25 груд. — № 27. — С. 4; 1942. — 15 берез. — № 21(49). — С. 2.

⁸² Там само. — 1941. — 28 верес. — № 5. — С. 4.

працездатного населення та дозволяла маніпулювати дешевою робочою силою. Наявність такого документа була обов'язково, так само як й особистого посвідчення⁸³. Посилюючи контроль у сфері працевикористання та реєстрації безробітних окупаційна влада запровадила наступні обмеження: особи, які не були зареєстровані, позбавлялися можливості отримувати продуктивні картки⁸⁴. Таким чином, крім звичайного обліку населення, окупаційна влада обов'язково реєструвала працездатних осіб через біржі праці з метою негайного залучення їх до роботи на користь Третього райху. Ухиляння від останньої переслідувалося репресіями.

Біржі праці стали головними інстанціям, призначеними для вивезення населення на примусові роботи до Німеччини. Діяльність таких інституцій та ухвалені ними документи висвітлювалися у пресі. Саме окупаційна періодика стала головним рупором нацистської влади у сфері трудової політики щодо місцевого населення. Газети вміщували регулюючі документи⁸⁵, інформацію про початок і проведення вербувальних заходів⁸⁶, дати відправлення транспортів з робітниками, адреси Бірж праці й пунктів запису, репортажі із залізничних вокзалів під час відправки поїздів⁸⁷; з робітничих таборів у Німеччині. Окрім цього часописи публікували пропагандистські статті про почесний обов'язок праці у Третьому райху⁸⁸, листи остарбайтерів⁸⁹, повідомлення, які мали спро-

⁸³ Волинь. — 1942. — 19 квіт. — № 29(57). — С. 4.

⁸⁴ Там само. — 1943. — 19 груд. — № 99(229). — С. 4; Кам'янські вісті. — 1942. — 19 лют. — № 21(71). — С. 2.

⁸⁵ Волинь. — 1943. — 27 черв. — № 49(179). — С. 3; Вінницькі вісті. — 1943. — 18 лип. — № 61(206). — С. 3

⁸⁶ Бюлетень Валківської районної управи. — 1942. — 29 лип. — № 36. — С. 2.

⁸⁷ «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. — Х.: Право, 2009. — С. 16–17.

⁸⁸ Бюлетень Валківської районної управи. — 1942. — 29 лип. — № 36. — С. 2.

⁸⁹ Голос Волині. — 1942. — 21 лют. — № 14. — С. 2; Нове українське слово. — 1942. — 26 квіт. — № 94(109). — С. 3; Волинь. — 1942. — 14 трав. — № 36(64). — С. 2; 17 трав. — № 37(65). — С. 2; 21 трав. — № 38(66). — С. 2; Нове українське слово. — 1942. — 23 трав. — № 117(132). — С. 4; Голос. — 1942. — 24 трав. — № 14. — С. 3; Нове українське слово. — 1942. — 13 черв. — № 134(149). — С. 4; Урядові Дунаєвські вісті. — 1942. — 14 черв. — № 47(72). — С. 3; Нове українське слово. — 1942. — 19 лип. — № 165(180). — С. 4; Васильківські вісті. — 1942. — 26 лип. — № 42. — С. 3; Дніпрова хвиля. — 1942. — 26 верес. — № 69(86). — С. 3; Олевські вісті. — 1942. — 4 жовт. — № 33. — С. 4; Волинь. — 1942. — 12 лист. — № 88(116). — С. 3; 1943. — 15 серп. — № 63(193). — С. 4; 19 серп. — № 64(194). — С. 4; 26 серп. — № 66(196). — С. 4; Український голос (Проскурів). — 1943. — 16 верес. — № 75(309). — С. 4; Олевські вісті. — 1943. — 25 верес. — № 39. — С. 4 та інші.

стувати чутки про незадовільні умови життя і праці східних працівників⁹⁰.

Широкомасштабна мобілізація робочої сили на теренах України розпочалася після розпорядження райхсмаршала Г. Герінга від 10 січня 1942 р. про використання трудових ресурсів окупованих територій. Початковий етап вербувальної компанії (січень—серпень 1942 р.) характеризувався пропагандистською та психологічною обробкою населення, яка здійснювалася через місцеву пресу. Газети подавали виїзд до Німеччини як шанс змінити своє життя, побачити світ, здобути фах, нові знання й професійні навички. Добровольцям обіцяли, що їх родинам, які залишаться в Україні, щомісячно буде виплачуватися грошова допомога й надаватимуться продовольчі картки зі збільшеними нормами, пільги при розподілі землі⁹¹. Пропагандистські заходи мали певний успіх, оскільки знайшлося чимало бажаючих поїхати на роботу до Третього райху.

Відправка перших партій робітників із залізничного вокзалу супроводжувалася театралізованими діями агітаційно-пропагандистського характеру й широко висвітлювалася на шпальтах періодичних видань⁹².

На середину 1942 р. кількість бажаючих добровільно їхати до Німеччини значно зменшилась, а німецька економіка гостро потребувала робочої сили, тому гітлерівці зосередились на примусовому характері мобілізацій. Через вичерпання чоловічого ресурсу для вербування на примусові роботи до Третього райху, окупаційна влада переорієнтувалася на працевикористання жінок і молоді. Щодо цих категорій населення ухвалювалися нові законодавчо-нормативні акти, які разом із відповідними галсами та закликами публікувалися в окупаційній пресі⁹³. Таким чином,

⁹⁰ Урядові Дунаєвські вісті. — 1942. — 9 черв. — № 54(79). — С. 3; Нове українське слово. — 1942. — 11 черв. — № 132(147). — С. 4; 12 черв. — № 133(148). — С. 4; Наші вісті. — 1942. — 14 черв. — № 22. — С. 2, 3; Дніпропетровська газета. — 1942. — 18 черв. — № 138(206). — С. 2; Нове життя (Старокостянтинів). — 1942. — 25 черв. — № 34(52). — С. 4; Світанок (Бердянськ). — 1942. — 27 черв. — № 11(206). — С. 2, 3; Світлий промінь. — 1942. — 20 лип. — № 41(50). — С. 3, 4; Нова доба (Бердичів). — 1942. — 22 лип. — № 85(148). — С. 3; Голос Волині. — 1942. — 22 серп. — № 68(206). — С. 3; Волинь. — 1942. — 15 жовт. — № 80(108). — С. 4; Український голос (Проскурів). — 1942. — 22 жовт. — № 85(111). — С. 3; Іванківські вісті. — 1942. — 17 груд. — № 12. — С. 4; Волинь. — 1943. — 5 серп. — № 60(190). — С. 4; Тижневик Барської округи. — 1943. — 30 трав. — № 22(58). — С. 3 та інші.

⁹¹ Бюлетень Валківської районної управи. — 1942. — 29 лип. — № 36. — С. 2.

⁹² Нове українське слово. — 1942. — 23 січ. — № 17(32). — С. 4.

⁹³ Волинь. — 1942. — 13 груд. — № 98(126). — С. 3; Іванківські вісті. — 1942. — 17 груд. — № 12. — С. 4; Голос Сарненщини. — 1943. — 7 берез. — № (8) 75. — С. 3; Український голос (Проскурів). — 1943. — 7 берез. — № 20(254). — С. 4; Урядові Дунаєвські вісті. — 1943. — 11 берез. — № 20(142). — С. 2; Подолянин. — 1943. — 14 берез. — № 21(161). — С. 2; Наше слово (Берестя). — 1943. — 19 берез. — № 11(49). —

нормативні акти у сфері працевикористання, ухвалені окупаційною владою стосовно місцевого населення відображали расистську основу ідеології нацизму та набули відкритого репресивно-карального характеру. Тогочасна періодика здійснювала цілеспрямований ідеологічний вплив на населення, виступаючи одним з компонентів вербувальної кампанії нацистської влади.

Налагодження життєдіяльності міст і сіл покладалося на органи місцевої влади. За діючими інструкціями, останні зобов'язувалися виконувати усі німецькі настанови, за ними встановлювався тотальний нагляд і контроль. Ця процедура мала здійснюватися таким чином, щоб місцеві установи відчували себе у ролі самостійних органів влади, але не змогли здійснити жодних дій, які зашкодили б німецьким інтересам⁹⁴. Саме постанови, розпорядження, накази й оголошення управлінців цієї гілки влади переважно публікувалися у пресі окупаційного періоду й охоплювали усі сфери повсякденного життя підкупаційної людності: режимні заходи, працевикористання, податки, продовольче забезпечення, економіку й торгівлю⁹⁵, ціни⁹⁶, сільськогосподарські поставки, тарифи у галузях комунального господарства⁹⁷, охорону здоров'я (особливо щодо боротьби з інфекційними захворюваннями), санітарний стан населених пунктів, освіту, культуру, заходи зі сприяння солдатам Вермахту⁹⁸, підтримки незахищених категорій населення, допомоги військовополоненим та багато іншого. Як зазначалося вище, німецька адміністрація приділяла значну увагу режимним заходам, регламентації життя, працевикористанню і вербувальній кампанії.

Першочерговими завданнями місцева влада визначила благоустрій, відновлення інфраструктури й житлового фонду, налагодження роботи місцевої промисловості, постачання населення продуктами харчування та товарами першої необхідності.

Завдання з упорядкування вулиць і будинків покладалося на кербудів, мешканців будинків, двірників, контролюючі функції виконували районні керівники. До цієї сфери належала санітарна «очистка» міста, яка передбачала підтримання населеного пункту у відповідному санітарному стані,

С. 2; Нове життя (Старокостянтинів). — 1943. — 20 берез. — № 16(99). — С. 3; Волинь. — 1943. — 9 трав. — № 35(165). — С. 1. Тижневик Барської округи. — 1943. — 30 трав. — № 22(58). — С. 3 та інші.

⁹⁴ Куницький М. Вказ. праця. — С. 56.

⁹⁵ Волинь. — 1941. — 16 лист. — № 16. — С. 4.

⁹⁶ Українське слово (Житомир) — 1941. — 28 серп. — № 8. — С. 4.

⁹⁷ Волинь. — 1941. — 30 жовт. — № 11. — С. 4.

⁹⁸ Дніпропетровська газета. — 1942. — 14 січн. — № 11(79). — С. 1.

що мало перешкоджати поширенню інфекційних захворювань⁹⁹. Узимку окрім прибирання сміття означені структури опікувалися очищенням дворів і тротуарів від снігу та криги тощо. Особлива увага приділялася підтриманню у належному стані доріг¹⁰⁰.

Законодавчі норми у сфері житлового господарства були тісно пов'язані з санітарією. Вони спрямовувалися на організацію належного догляду за усіма помешканнями й відповідальність за виконання вимог у цій царині покладалася на власників житла. Заборонялося самочинне переселення, захоплення і грабунок майна з покинутих будівель¹⁰¹. Міська влада обіцяла сприяти погорільцям та іншим особам, які втратили житло, й у випадках, коли це не шкодило інтересам окупаційної влади, дійсно допомагала¹⁰².

Також слід наголосити, що в роки нацистської окупації населення продовжувало сплачувати за так звані комунальні послуги (квартплату, воду, каналізацію, світло), тарифи на які визначали місцеві управлінці¹⁰³. Інформація про впровадження оплати за різні комунальні зручності чи про зміни в їх стягненні публікувалася у місцевій пресі¹⁰⁴. Так, Кам'янець-Подільська міська управа з 1-го січня 1942 р. запроваджувала такі комунальні тарифи: щомісяця нараховувалася оплата на 1 м² площі. Ціни варіювалися залежно від місця розташування, власності, платника (фізична чи юридична особа), цільового призначення приміщення, поверху тощо. Для населення 1 кв.м. житла з водогоном і каналізацією коштував 1.10 крб., без водогону і каналізації — 1.00 крб.* Встановлювалися пільги при оплаті для осіб віком понад 61 років, непрацездатних інвалідів праці та інвалідів Першої світової війни, одиноких непрацюючих пенсіонерів, окремих категорій родин репресованих, багатодітних сімей, одиноких матерів. Пільги застосовувалися тільки до площі, що не перевищувала 13,65 кв.м на особу і коли квартиронаймач не мав нерухомого майна. При

⁹⁹ Волинь. — 1942. — 9 серп. — № 61(89). — С. 3.

¹⁰⁰ Там само. — 1943. — 24 січн. — № 6(136). — С. 4.

¹⁰¹ Українське слово (Житомир). — 1941. — 14 верес. — № 13. — С. 2; Кам'янські вісті. — 1941. — 20 верес. — № 7. — С. 2; Українське слово (Київ). — 1941. — 28 верес. — № 17. — С. 4; Голос Дніпра. — 1941. — 22 лист. — № 51. — С. 2; Вінницькі вісті. — 1943. — 14 жовт. — № 87(232). — С. 4.

¹⁰² Українське слово (Київ). — 1941. — 29 жовт. — № 43. — С. 4; 2 груд. — № 72. — С. 4.

¹⁰³ Волинь. — 1941. — 27 лист. — № 19. — С. 3.

¹⁰⁴ Вільна Україна (Дніпропетровськ). — 1941. — 16 жовт. — № 10. — С. 2; Наші вісті. — 1941. — 30 лист. — № 14. — С. 1; Нова доба (Бердичів). — 1942. — 11 січ. — № 8. — С. 6; Волинь. — 1942. — 22 берез. — № 23(51). — С. 4.

* Середня зарплата у роки нацистської окупації для місцевого населення становила 200–500 крб.

невчасній оплаті нараховувалася пеня. Неплатників очікувало виселення без надання житлової площі¹⁰⁵.

Окремі законодавчі акти стосувалися тарифів на воду та каналізацію. Від мешканців окупованих територій місцева влада вимагала заощаджувати воду, слідкувати за утриманням у належному стані кранів і колонок, запроваджувала тарифи, визначала категорії платників та закріплювала покарання у вигляді відключення води для осіб, які не вносили оплату¹⁰⁶.

Найбільша увага приділялася заощадженню електроенергії. Рівненський гебітскомісар В. Беєр своїми наказами обмежив допустиму потужність електричних ламп, а також заборонив використовувати електрику від 16-ої до 24-ої години¹⁰⁷. За порушення цих вимог передбачалася конфіскація електроприладів або штраф розміром 1000 крб. Ощадливий режим запроваджувався і в інших місцевостях райхскомісаріату «Україна»¹⁰⁸. Самочинне підключення цивільного населення до електричних мереж розглядалися як саботаж проти німецьких військових заходів і передбачало покарання¹⁰⁹.

Окремий блок публікацій в періодиці стосувався сільського господарства. Окупаційна влада декларувала «новий земельний порядок», який «остаточно покладе край большевицькій системі експлуатації і пригноблення селянства»¹¹⁰, за яким селянам обіцяли в майбутньому, що розмір присадибної ділянки збільшуватимуть до розмірів, які не перешкоджатимуть їхній праці у громадському господарстві, йшла мова про одноосібний обробіток і користування землею¹¹¹. Важливу увагу окупаційна влада приділяла дотриманню законодавчих норм у сфері виконання

¹⁰⁵ Подолянин. — 1942. — 18 черв. — № 51(85). — С. 4.

¹⁰⁶ Волинь. — 1941. — 19 жовт. — № 8. — С. 4; 1942. — 15 лют. — № 13(41). — С. 4.

¹⁰⁷ Оголошення. В справі урегулювання споживання електричного струму [Листівка] / Беєр. — Рівне, 1941, жовт., 22; Волинь. — 1941. — 19 жовт. — № 8. — С. 4; 25 січ. — № 7(35). — С. 3.

¹⁰⁸ Дзвін (Кривий Ріг). — 1941. — 23 лист. — № 23. — С. 4; Подолянин. — 1942. — 25 січ. — № 8. — С. 1; Вінницькі вісті. — 1942. — 12 лют. — № 12(54). — С. 4; Дніпропетровська газета. — 1942. — 4 берез. — № 52(120). — С. 2; Маріупольська газета. — 1942. — 6 верес. — № 115. — С. 4; Дзвін волі. — 1942. — 11 верес. — № 53. — С. 4; Дніпрова хвиля. — 1942. — 26 лист. — № 95(112). — С. 2; Уманський голос. — 1943. — 8 квіт. — № 27(166). — С. 4; Вінницькі вісті. — 1943. — 1 трав. — № 35(180). — С. 4; Український вісник. — 1943. — 25 черв. — № 15(114). — С. 8.

¹⁰⁹ Голос Волині. — 1942. — 10 жовт. — № 82. — С. 4.

¹¹⁰ Дзвін (Біла Церква). — 1942. — 8 берез. — № 9(24). — С. 1.

¹¹¹ Волинь. — 1942. — 1 берез. — № 17(45). — С. 1, 2; 5 берез. — № 18(46). — С. 4; Дзвін (Біла Церква). — 1942. — 15 берез. — № 12(27). — С. 1.

сільськогосподарських поставок¹¹², посівній кампанії¹¹³, збереженню урожаю¹¹⁴ тощо.

Оскільки головною метою окупаційної влади була економічна експлуатація ресурсів захоплених територій, то німецька адміністрація визначала пріоритетною саме діяльність у цій царині. Місцева влада, беручи до уваги законодавчі ініціативи вищих посадовців, ухвалювала локальні нормативні документи, спрямовані на досягнення цієї мети. Такі документи та коментарі до них вміщувалися в окупаційній періодиці. На особливу увагу серед них заслуговують ті, що стосувалися життя населення: забезпечення продуктами харчування¹¹⁵, регламентація торгівлі¹¹⁶, особливо базарної¹¹⁷, заборона натурального обміну¹¹⁸, обмеження у перевезенні продуктів¹¹⁹, запровадження «твердих цін»¹²⁰, боротьба з спеку-

¹¹² Звільнена Україна. — 1941. — 16 лист. — № 25. — С. 2; Нова доба (Бердичів). — 1941. — 7 груд. — № 50. — С. 4; Нова Шепетівщина. — 1942. — 31 трав. — № 42. — С. 2; Дніпропетровська газета. — 1942. — 16 черв. — № 136(204). — С. 2; Дніпропетровська газета. — 1942. — 24 черв. — № 143(211). — С. 2; Гадяцька газета. — 1942. — 26 серп. — № 63. — С. 2; Волинь. — 1942. — 24 верес. — № 74(102). — С. 1; Уманський голос. — 1943. — 24 січ. — № 6(145). — С. 4; Голос Дніпра. — 1943. — 15 квіт. — № 46(303). — С. 2; Горохівські вісті. — 1943. — 10 лип. — № 19. — С. 4; Голос Дніпра. — 1943. — 1 серп. — № 92(349). — С. 4.

¹¹³ Волинь. — 1942. — 5 берез. — № 18(46). — С. 1, 2.

¹¹⁴ Там само. — 1943. — 24 черв. — № 48(178). — С. 4; 25 груд. — № 101(231). — С. 4.

¹¹⁵ Волинь. — 1942. — 22 лист. — № 91(119). — С. 4; Нове українське слово. — 1943. — 5 черв. — № 141(449). — С. 4; Дзвін волі. — 1943. — 13 трав. — № 39(135). — С. 4.

¹¹⁶ Українське слово (Золотоноша). — 1942. — 1 берез. — № 18(37). — С. 1.

¹¹⁷ Українське слово (Житомир). — 1941. — 28 серп. — № 8. — С. 4; Уманський голос. — 1941. — 4 верес. — № 2. — С. 4; Волинь. — 1941. — 16 лист. — № 16. — С. 4; Дніпропетровська газета. — 1942. — 21 січ. — № 17(85). — С. 2; Нова доба (Бердичів). — 1942. — 1 берез. — № 40(103). — С. 4; Нове українське слово. — 1943. — 14 трав. — № 109(124). — С. 4; Наш путь (Херсон). — 1943. — 30 черв. — № 17. — С. 4; Голос Дніпра. — 1943. — 1 серп. — № 92(349). — С. 4; Наше слово. — 1943. — 29 серп. — № 34(72). — С. 2 та інші.

¹¹⁸ Вільна Україна (Дніпропетровськ). — 1941. — 18 жовт. — № 11. — С. 2; Вінницькі вісті. — 1941. — 26 жовт. — № 24. — С. 4; За вільну Україну. — 1941. — 14 груд. — № 27. — С. 2; Нове українське слово. — 1942. — 16 жовт. — № 241(256). — С. 4 та інші.

¹¹⁹ Нове українське слово. — 1942. — 2 серп. — № 177(192). — С. 4;

¹²⁰ Костопільські вісті. — 1942. — 17 трав. — № 19(43). — С. 2; Українське слово (Станіславів). — 29 лип. — № 4. — С. 1; Українські новини. — 1942. — 12 серп. — № 64(90). — С. 4; Нове українське слово. — 1942. — 19 лист. — № 270(285). — С. 4 та інші.

ляцією¹²¹, грошова реформа¹²². Наказами гебтскомісарів встановлювалися максимальні ціни на продукти харчування, товари та послуги¹²³.

З публікацій окупаційної преси можна скласти уявлення про налагодження роботи місцевих промислових підприємств. У першу чергу відновлювалася діяльність електростанцій, водоканалу, підприємств харчової і легкої промисловості¹²⁴. Однак брак обладнання, електроенергії, палива, сировини, транспорту, кваліфікованих кадрів став на заводі інтенсивного функціонування промисловості. Більш продуктивним у цьому відношенні стало ремісництво, щодо якого ухвалювалися окремі нормативні документи¹²⁵.

Важким тягарем для підкупаційної людності стала лихварницька фіскальна політика нацистської влади. Розмір та склад податків і зборів мав певні регіональні особливості. Для цивільного населення найпоширенішими були: 1. Прибутковий податок та культзбір, що стягувався з заробітної плати робітників і службовців. 2. Податок з будівель та земельна рента з домовласників. 3. Податок з транспортних засобів з населення. 4. Податок з худоби з населення. 5. Податок з майна, що переходить в порядку спадкоємства та дарування. 6. Державне мито. 7. Разовий збір, що збирається на базарах. 8. Сільгосподаток та культзбір з населення, що зайняте сільським господарством. За ухилення від сплати податків і зборів передбачалося покарання за законами воєнного часу¹²⁶.

¹²¹ Волинь. — 1942. — 30 квіт. — № 32(60). — С. 3; 29 жовт. — № 84(112). — С. 4. 1943. — 5 серп. — № 60(190). — С. 4; Дніпрова хвиля. — 1942. — 29 берез. — № 14(31). — С. 4; Нове українське слово. — 1942. — 2 серп. — № 177(192). — С. 3; Дзвін волі. — 1942. — 23 серп. — № 48(63). — С. 4.

¹²² Волинь. — 1942. — 9 лип. — № 52(80). — С. 2; 19 лип. — № 55(83). — С. 3.

¹²³ Там само. — 1941. — 7 верес. — № 2. — С. 4; Відродження (Тараща). — 1941. — 18 груд. — № 25. — С. 2; Волинь. — 1942. — 10 трав. — № 35(63). — С. 4; Українське слово (Золотоноша). — 1942. — 3 черв. — № 32(51). — С. 2; Волинь. — 1942. — 21 черв. — № 47(75). — С. 4; 9 лип. — № 52(80). — С. 4; 17 верес. — № 72(100). — С. 2; Дзвін волі. — 1942. — 25 жовт. — № 64(79). — С. 4 та інші.

¹²⁴ Нове українське слово. — 1941. — 21 груд. — № 7. — С. 3; Волинь. — 1942. — 5 лют. — № 10(38). — С. 3; Львівські вісті. — 1942. — 4 берез. — № 47(171). — С. 3; Волинь. — 1942. — 30 квіт. — № 32(60). — С. 3; 9 серп. — № 61(89). — С. 3; 5 лист. — № 86 (114). — С. 4; 8 лист. — № 87(115). — С. 4; 12 лист. — № 88(116). — С. 3; 1943. — 16 трав. — № 37(167). — С. 4 та інші.

¹²⁵ Волинь. — 1941. — 30 лист. — № 20. — С. 3; 1942. — 29 берез. — № 25(53). — С. 3; 12 квіт. — № 27(55). — С. 1; 16 квіт. — № 28(56). — С. 3; 24 трав. — № 39(67). — С. 1; 9 серп. — № 61(89). — С. 3.

¹²⁶ Уманський голос. — 1941. — 26 жовт. — № 16. — С. 4; Нове Запоріжжя. — 1941. — 26 лист. — № 5. — С. 4; Дніпрова хвиля. — 1942. — 5 лист. — № 3. — С. 4; Українське слово (Золотоноша). — 1942. — 14 січ. — № 5(24). — С. 3–4; 15 трав. — № 29(48). — С. 2; Золотоніські вісті. — 1942. — 12 лист. — № 81. — С. 3 та інші.

Серед іншого запроваджувалися податки на собак (щорічно 150 крб.)¹²⁷, коней і корів (від 50 крб. на рік за одну голову великої рогатої худоби в Дніпропетровську¹²⁸, 100 крб. — Гадячє¹²⁹, до 250 крб. у Кіровограді¹³⁰). Окрім того коні підпадали під оподаткування як транспортний засіб (від 100 крб. до 200 крб. на рік¹³¹).

Порушення будь-яких норм окупаційного законодавства передбачало суворі покарання (від штрафу аж до смертної кари). Періодична преса інформувала мешканців захоплених територій про новачії у цій царині¹³².

В умовах окупації для населення важливими були певні соціальні гарантії, якщо їх так доречно буде назвати. Мова йде про охорону здоров'я, виплату пенсії за віком та інвалідам, сприяння людям похилого віку, хворим, інвалідам, дітям-сиротам та іншим¹³³. При управах створювалися відділи соціальної опіки, на які й покладалося завдання допомоги незахищеним категоріям населення окупованих територій. У цьому сегменті найболючішим питанням для місцевої влади був брак матеріальних коштів і велика кількість осіб, які потребували допомоги. Найбільш гострою була проблема забезпечення продуктами харчування. Окупаційні газети інформували населення про існуючі норми у цій сфері: оголошення про діяльність відділів суспільної опіки та допомогових комітетів, види й розміри допомог, категорії осіб, які могли розраховувати на їх отримання тощо¹³⁴. Також періодика вміщувала інформацію про ство-

¹²⁷ Волинь. — 1942. — 12 берез. — № 20(48). — С. 4.

¹²⁸ Дніпропетровська газета. — 1942. — 12 берез. — № 59(127). — С. 2.

¹²⁹ Гадяцька газета. — 1943. — 6 трав. — № 18(99). — С. 2.

¹³⁰ Український голос (Кіровоград). — 1941. — 19 лист. — № 24. — С. 6.

¹³¹ Нове українське слово. — 1941. — 17 груд. — № 13. — С. 4; Дніпропетровська газета. — 1942. — 12 берез. — № 59(127). — С. 2.

¹³² Голос Дніпра. — 1941. — 16 лист. — № 46. — С. 4.

¹³³ Волинь. — 1942. — 8 берез. — № 19(47). — С. 2.

¹³⁴ Голос Дніпра. — 1941. — 16 лист. — № 46. — С. 4; Відродження (Тараща). — 1941. — 9 лист. — № 14. — С. 2; Нове українське слово. — 1942. — 24 лют. — № 42(57). — С. 4; Голос. — 1942. — 12 квіт. — № 8 (58). — С. 4; Волинь. — 1942. — 28 черв. — № 49(77). — С. 3; Нове українське слово. — 1942. — 10 жовт. — № 236(251). — С. 4; Новий час (Вознесенськ). — 1943. — 2 січ. — № 103. — С. 2; Промінь. — 1943. — 23 січ. — № 5(128). — С. 4; Уманський голос. — 1942. — 15 лют. — № 14(48). — С. 4; Таращанські вісті. — 1943. — 18 лют. — № 13(171). — С. 2; Голос Волині. — 1943. — 2 берез. — № 25. — С. 3; Волинь. — 1943. — 4 берез. — № 17(147). — С. 3; Дзвін волі. — 1943. — 4 берез. — № 18(114). — С. 4; Голос Дніпра. — 1943. — 4 квіт. — № 41(298). — С. 4; Волинь. — 1943. — 19 квіт. — № 29(57). — С. 3; Нове Запоріжжя. — 1943. — 8 трав. — № 37(164). — С. 4; Нова Шепетівщина. — 1943. — 16 трав. — № 36(133). — С. 4; Голос. — 1943. — 17 трав. — № 13. — С. 4; Нове Запоріжжя. — 1943. — 19 трав. — № 40(167). — С. 4; Васильківські вісті. — 1943. — 23 трав. — № 41(127). — С. 4; Вінницькі вісті. — 1943. — 23 трав. — № 41(186). — С. 4; Голос. — 1943. — 13 черв. — № 24(119). — С. 4; Нове українське слово. — 1943. — 2 лип. — № 153(471). — С. 4;

рення та діяльність місцевих інституцій самодопомоги, комітетів допомоги незаможним, сиротам і військовополоненим¹³⁵, філій Українського Червоного Хреста¹³⁶, Жіночої служби України¹³⁷ тощо.

Часописи вміщували повідомлення про порядок і режим роботи медичних організацій, публікували законодавчо-нормативні акти органів влади різних рівнів, висвітлювали проблеми й досягнення у медичній галузі. У сфері охорони здоров'я з'являлося чимало документів, спрямованих на медичне забезпечення, у першу чергу окупантів і місцевих чиновників, а вже потім — населення¹³⁸. Питання охорони здоров'я постійно перебувало на контролі у німецької адміністрації, яка панічно боялася спалахів інфекційних хвороб, тому вимушено дозволила діяльність різноманітних медичних закладів (лікарень, поліклінік, пологових будинків, диспансерів, санітарних пунктів, аптек тощо). Окупаційна влада ретельно відслідковувала стан поширення інфекційних захворювань на окупованих територіях і для боротьби та профілактики з ними ухвалювали різноманітні нормативні акти¹³⁹, порушення яких передбачало суворе покарання.

У контексті дослідження слід відзначити значення окупаційної періодики у сфері підвищення знань серед цивільного населення про основні види захворювань, їх симптоми, засоби боротьби з ними, профілактику хвороб¹⁴⁰. Існували спеціальні рубрики, як наприклад у газеті дистрикту «Галичина» «Станіславівське слово» публікувалися «Лікарські

Голос Волині. — 1943. — 9 лип. — № 79–80. — С. 6; Тарашанські вісті. — 1943. — 11 лип. — № 52(210). — С. 3; Нове Запоріжжя. — 1943. — 21 лип. — № 58(158). — С. 4; Нове життя (Каховка). — 1943. — 8 серп. — № 44. — С. 3; Нове українське слово. — 1943. — 15 серп. — № 191(509). — С. 4; Вінницькі вісті. — 1943. — 24 жовт. — № 90(235). — С. 3; Український голос (Луцьк). — 1943. — 31 жовт. — № 55(122). — С. 4 та інші.

¹³⁵ Волинь. — 1941. — 5 жовт. — № 6. — С. 4; 13 лист. — № 15. — С. 4; 27 лист. — № 19. — С. 4; 1942. — 18 січ. — № 5(33). — С. 3; 29 січ. — № 8(36). — С. 4; 19 лют. — № 14(42). — С. 4; 21 черв. — № 47(75). — С. 3; 6 верес. — № 69(97). — С. 6; 1943. — 28 січ. — № 7(137). — С. 3; 30 верес. — № 76(206). — С. 4 та інші.

¹³⁶ Там само. — 1941. — 6 лист. — № 13. — С. 3; 1942. — 8 лют. — № 11(39). — С. 3; 16 берез. — № 22(50). — С. 3; 30 верес. — № 67(95). — С. 4 та інші.

¹³⁷ Український голос (Луцьк). — 1941. — 17 верес. — № 1. — С. 3; Волинь. — 1941. — 23 лист. — № 18. — С. 2; 1942. — 1 лют. — № 9(37). — С. 2; 16 берез. — № 22(50). — С. 2; Нове українське слово. — 1942. — 11 квіт. — № 81(96). — С. 3; 11 серп. — № 184(199). — С. 4 та інші.

¹³⁸ Волинь. — 1942. — 13 верес. — № 71(99). — С. 3.

¹³⁹ Там само. — 5 берез. — № 18(46). — С. 3; 12 берез. — № 20(48). — С. 2.

¹⁴⁰ Там само. — 24 верес. — № 74(102). — С. 4; 11 жовт. — № 79(109). — С. 4.

поради», де вміщувалася інформація про народні засоби лікування тих чи інших хвороб, а також використання лікарських рослин з тією ж метою¹⁴¹.

Окупаційна влада ухвалювала законодавчі норми й у ветеринарній медицині, які так само публікувалися у періодичних виданнях¹⁴². На шпальтах газет вміщувалися розпорядчі документи окупаційних органів влади спрямовані на посилення контролю за дотриманням санітарних норм у сфері торгівлі¹⁴³, та як згадувалося вище — у комунальному господарстві.

Чимало розпоряджень і повідомлень стосувалися «відновлення зруйнованого більшовизмом культурного життя»¹⁴⁴. Окупаційна преса висвітлювала політику щодо освіти місцевого населення та характеризувала діяльність навчальних закладів¹⁴⁵.

Звичайно кожен із зазначених сегментів публікацій в періодиці потребує окремого вивчення, оскільки висвітлення сфер законодавчої ініціативи місцевої влади неможливо здійснити в межах однієї наукової розвідки.

Осібнo слід відзначити публікацію в періодиці інформації про діяльність адміністративних установ і органів місцевої влади. Такі повідомлення мали переконати населення у дієвості зазначених структур, підвищити лояльність населення до окупаційної влади, адже більшість з них подавалися як турбота про потреби населення. Але насправді, за слушною думкою К. Курилишина, «Постанови, розпорядження, оголошення, які унормовували життя народу на окупованій території, зводилися, при всій своїй різноманітності, до двох основних постулатів — абсолютного послуху і жорсткого покарання»¹⁴⁶.

¹⁴¹ Станіславівське слово. — 1942. — 30 серп. — № 4(35). — С. 8; 6 верес. — № 5(36). — С. 8; 20 верес. — № 7(38). — С. 8; 27 верес. — № 8(39). — С. 8; 18 жовт. — № 11(42). — С. 5; 15 лист. — № 15(46). — С. 8; 22 лист. — № 16(47). — С. 5, 8; 29 лист. — № 17(48). — С. 8; 6 груд. — № 18(49). — С. 8; 27 груд. — № 21 (52). — С. 8 та інші.

¹⁴² Дніпропетровська газета. — 1941. — 2 лист. — № 21. — С. 2; Волинь. — 1942. — 8 лют. — № 11(39). — С. 4; 22 лют. — № 15(43). — С. 4; Нове українське слово. — 1942. — 5 серп. — № 179(194). — С. 4; Український голос (Проскурів). — 1942. — 10 верес. — № 73(99). — С. 3; 18 жовт. — № 84(110). — С. 3; 3 груд. — № 94(122). — С. 3; 10 груд. — № 99(125). — С. 4; Волинь. — 1943. — 8 серп. — № 15(43). — С. 4.

¹⁴³ Нове українське слово. — 1943. — 5 черв. — № 141(449). — С. 4.

¹⁴⁴ Волинь. — 1942. — 5 берез. — № 18(46). — С. 2; 11 жовт. — № 79(109). — С. 4; 18 жовт. — № 81(109). — С. 3; 22 лист. — № 91(119). — С. 3; 6 груд. — № 95(123). — С. 3; 24 груд. — № 100(128). — С. 3, 4 та інші.

¹⁴⁵ Там само. — 1941. — 1 верес. — № 1. — С. 3, 4; 13 лист. — № 15. — С. 3; 1942. — 1 берез. — № 17(45). — С. 4; 6 верес. — № 69(97). — 6; 25 жовт. — № 83(111). — С. 3.

¹⁴⁶ Курилишин К. Українське життя в умовах окупації (1939–1944 рр.)... — С. 8.

Доволі цікавим є ставлення населення до органів влади і впроваджуваних ними заходів. Для створення ілюзії існування двосторонньої комунікації на шпальтах періодичних видань вміщувалися спеціальні рубрики, на кшталт «Ви нам писали». По суті саме листи читачів, фейлетони, окремі повідомлення «з місць», «сигнали» пересічних читачів щодо діяльності чи бездіяльності функціонерів місцевої влади мали засвідчити можливість громадян висловлювати свої думки та впливати на суспільне життя. Насправді важко говорити про достовірність такої інформації, хоча ймовірність вміщення її під вигідним кутом зору для окупаційної влади висока. Загальна риторика опублікованих листів спрямовувалася на виствітлення активної участі місцевої людності в налагодженні роботи підприємств і організацій різних галузей економіки, торгівлі, комунального господарства¹⁴⁷, і тільки інколи траплялися публікації, в яких критикувалися хиби в роботі дрібних посадовців. Наприклад, у «Новому українському слові» у рубриці «Що нам пишуть» були надруковані повідомлення про невиплату пенсіонерам пенсій¹⁴⁸ та зарплат медичним працівникам¹⁴⁹, про проблеми водопостачання Василькова Київської області¹⁵⁰, про спекулянтів¹⁵¹ тощо.

Отже, україномовна преса окупаційного періоду стала важливим джерелом інформації для місцевого населення. Здійснений огляд дозволяє зробити висновок, що періодична преса не завжди оперативно доносила до читачів офіційні рішення влади, закони і розпорядження, однак саме на неї покладалася місія репрезентанта урядової інформації. Хоча основна маса публікацій проаналізованих часописів у царині вивчення повсякдення місцевого населення висвітлювала події з суспільно-політичного, економічного, культурного, громадського життя, проте саме преса дає змогу відстежити появу та зміни в законодавчо-нормативних актах, що регламентували підкупаційне життя. Окрім того, окупаційна періодика РКУ, існуючи в умовах повної залежності від німецької адміністрації, виконувала важливу для влади пропагандистську функцію. Головне вістря нацистської пропаганди спрямовувалося проти більшовицької влади. Інформація подавалася на контрасті: знуцання радянської влади над власним народом — «піклування» нової влади про потреби місцевої людності. Зважаючи на завдання преси — формувати суспільну думку,

¹⁴⁷ Рогатинське слово. — 1941. — 6 серп. — № 5. — С. 4; Нова доба (Бердичів). — 1941. — 26 верес. — № 16. — С. 4; Коростишівські вісті. — 1942. — 26 черв. — № 1. — С. 2; 12 лип. — № 4. — С. 6; Голос Волині. — 1943. — 29 трав. — № 63. — С. 4

¹⁴⁸ Нове українське слово. — 1941. — 30 груд. — № 14. — С. 4

¹⁴⁹ Там само. — 1942. — 15 січ. — № 10(25). — С. 4

¹⁵⁰ Васильківські вісті. — 1942. — 31 трав. — № 26. — С. 2.

¹⁵¹ Українські щоденні вісті. — 1942. — 19 лип. — № 12. — С. 3.

для дієвішого впливу активно використовувалися методи замовчування і викривлення суспільно значущої інформації, декларація соціальних заходів щодо місцевого населення тощо. Однак реалізація німецької окупаційної політики й загальна військово-політична ситуація не сприяла формуванню серед українського населення позитивного образу Третього райху та лояльності до нового режиму

Перспектива подальших досліджень цієї проблеми вбачається у вивчення її в інших адміністративно-територіальних утвореннях (дистрикт «Галичина», Трансністрія, «військова зона»).

REFERENCES

Chernyakov, B. (2005). *Okupatsiyna i lehal'na periodychna presa v Ukrayini, 1941–1944: Dzherela doslidzhennya. Bibliohrafiya*. Kyiv: [b. y.] [in Ukrainian].

Danylchuk, V. (2012). Lehal'na periodyka Rivnenshchyny chasiv okupatsiyi yak istorychne dzherelo [Legal Periodicals Territory of Rivne Region of Times of Occupation as Historical Source] (M.M. Kucherepa, Comps.) Abstracts of Paper'2012: *Volyn' i volynyany u Druhiy svitoviy viyni*. (pp. 739–743). Luts'k. [in Ukrainian].

Goncharenko, O. (2011). *Funktsionuvannya okupatsiynoyi administratsiyi Raykhskomisariatu «Ukrayina»: upravlins'ko-rozporядchi ta orhanizatsiynopravovi aspekty (1941–1944 rr.): monohrafiya*. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].

Goncharenko, O. (2011). *Orhanizatsiynopravove zabezpechennya funktsionuvannya okupatsiynoyi administratsiyi Raykhskomisariatu «Ukrayina» (1941–1944 rr.): [The organizational and legal supporting the functioning of the occupation administration Reichskommissariat «Ukraine» (1941–1944 years) (Extended abstract of Doctor's thesis)*. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy. [in Ukrainian].

Honcharenko, O., Lysenko, O. & Pershyna, T. (2011). Systema upravlinnya okupovanyamy terytoriyamy Ukrayiny. In V.A. Smolii (Ed.), *Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni: Pohlyad z XXI st.: Istorychni narysy* (Vol 1. pp. 321–367). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Iaremenko, V. M. (2008). *Polityka nimets'koho okupatsiynoho rezhymu shchodo presy v reykhskomisaritati «Ukrayina» (1941–1944 rr.) [German Nazi occupation policy concerning the press in Reichscomissariat «Ukraine»] (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Iaremenko, V. M. (2012). Periodyka reykhskomisaritati «Ukrayina» yak zasib vplyvu na svidomist' naseleння okupovanykh terytoriy [The Periodicals in Reichcomissariat «Ukraine» as an instrument of influence on the public

consciousness under Nazi Rule] *Natsional'na ta istorychna pam"yat'*, (2), 276–294. [in Ukrainian].

Ivanov, S. (2015). Okupovana Volyn' v konteksti nimets'koyi propahandy [Occupied Volyn' in the context of German propaganda] *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya» Seriya «Istorychni nauky»*, (24), 67–75. [in Ukrainian].

Kostruby, P. M. (Ed.) (1963). *Nimets'ko-fashyst-s'kyy okupatsiynyy rezhym na Ukrayini. 1941–1944 rr. Zb. dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Derzhpolitvydav URSR. [in Ukrainian].

Kunyskyi, M. (2013). Realizatsiya mety ta zavdan' hitlerivs'koyi okupatsiynoyi polityky u konteksti funktsionuvannya vladnykh instytutiy Rayhskomisariatu «Ukrayina»(1941–1944 rr.) [The goals and objectives of Nazi occupation policy in the context of the functioning of government institutions Rayhskomisariat «Ukraine» (1941–1944 years). *Hileya*, (79), 55–59. [in Ukrainian].

Kurylyshyn, K. M. (2010). *Ukrayins'ke zhyttya v umovakh nimets'koyi okupatsiyi (1939–1944 rr.): za materialamy ukrayinomovnoyi lehal'noyi presy: monohrafiya*. L'viv: L'vivs'ka natsional'na naukova biblioteka imeni V. Stefanyka. [in Ukrainian].

Kurylyshyn, K. M. (2007). *Ukrayins'ka lehal'na presa periodu nimets'koyi okupatsiyi (1939 — 1944): Istoryko-bibliohrafichne doslidzhennya* (Vols. 1–2). L'viv: L'vivs'ka natsional'na naukova biblioteka imeni V. Stefanyka. [in Ukrainian].

Motrenko, T. V. & Smolii, V.A. (Ed.). (2009). *Istoriya derzhavnoyi sluzhby v Ukrayini*. (Vol. 1, p. 315). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Mykhaylyuk, M. V. (2006). *Ahitatsiyno-propahandyst's'ka diyal'nist' orhaniv nimets'koyi okupatsiynoyi vlady sered naseleennya Ukrayiny (1941–1944 rr.)* [Agitation and propagandistic activity of the German occupation authorities among the population of Ukraine (1941–1944)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Mykhaylyuk, M. V. (2011). Nimets'ka propahanda v Ukrayini. In V. A. Smolii (Ed.), *Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni: Pohlyad z XXI st.: Istorychni narysy* (Vol 1. pp. 644–658). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Radchyk, R. V. Ulas Samchuk yak redaktor hazety «Volyn». Retrieved from <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1092> [in Ukrainian].

Rivne pid chas Druhoyi svitovoyi viyny. Retrieved from <http://litopys.com.ua/places/stor-ya-m-sta/r-vne-p-d-chas-drugo-sv-tovo-v-yni/> [in Ukrainian].

Stelnykovich, S. (2013). Ofitsiyna ukrayinomovna presa Heneral'noho okruhu «Zhytomyr» (1941–1944 rr.) [The Official Ukrainian Language Newspapers of the Zhytomyr General District] *Hurzhiyivs'ki istorychni chytannya*, (6), 235–237. [in Ukrainian].

Sukhykh, A. (2015). Naselelnyya Zvyahelya u dzerkali uryadovych oholoshen' ta rozporyadzhen' (1942–1943 rr.) [The civil population of Zvyagel' in the mirror of public announcements and orders (1942–1943)] *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya» Seriya «Istorychni nauky»*, (24), 84–90. [in Ukrainian].

Tytarenko, D. M. (2002). *Presa Skhidnoyi Ukrayiny periodu nimets'ko-fashysts'koyi okupatsiyi yak istorychne dzhereło* (1941–1943 rr.) [The press of Eastern Ukraine during the German-fascist occupation as a historical source (1941–1943)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Dnipropetrovs'k. [in Ukrainian].